

‘Oorlog is zoet voor wie het nooit geproefd heeft’. Anti-oorlogsstemmen in de Grieks-Romeinse wereld

Frits G. Naerebout

*Met medewerking van Emmelie L. Huntink**

Oorlogvoering is nieuwswaardig. Dat was in de Grieks-Romeinse wereld niet anders dan nu. Om velerlei redenen wil men bericht worden over het verloop van de strijd. Iedereen kent de geschiedenis van Thersippos die van Marathon naar Athene rende, ‘Chairete! Nikômen’ (‘Gegroet! We hebben gewonnen’) wist uit te brengen en vervolgens dood neerviel.¹ Ongetwijfeld een apocrief verhaal, maar in de kern niet ongeloofwaardig: het was van groot belang voor de Atheners om te weten of de Perzen zouden oprukken naar Athene of niet. Zo is het voor elke staat essentieel op de hoogte te blijven van het verloop van de strijd. Maar ook individuen die zich zorgen maken over hun eigen lot of dat van familieleden, vrienden en bekenden, willen over de oorlog bericht worden. Zeker als de afstand tot het front groot was, drongen in de Oudheid berichten over de krijgskansen meestal slechts langzaam door. Men moest het hebben van terugkerende strijders of van mensen die toevallig iets opgevangen hadden. De oorlogsverslaggever wiens taak een systematische nieuwsgaring voor het thuisfront was, bestond niet.

De professionele verslaggever mag dan niet bestaan hebben, maar ‘media’ kende de Oudheid net zo goed als elke andere periode van de geschiedenis. We moeten daarbij denken aan geschreven teksten die in handschrift verspreid werden, maar primair bedoeld waren om voorgedragen te worden. En die media berichtten veelvuldig over oorlog. Met name de historici van de Oudheid schreven over oorlog. Oorlog was zelfs het hoofdthema van hun werk. Dat werd in de Oudheid zelf ook reeds opgemerkt, en vormde de aanleiding voor de cynische uitspraak van de maatschappijkritische auteur Lucianus dat de oorlog vooral historici

*De Latijnse bronnen en de bijbehorende literatuurverwijzingen zijn ontleend aan de BA-scriptie van Emmelie Huntink: *Si vis pacem, para bellum! Oorlog en vrede: antimilitarisme in het Romeinse Rijk?* (Leiden 2018). Alle vertalingen van Griekse en Latijnse teksten zijn van de hand van F.G. Naerebout.

¹ Plutarchus, *Moralia* 347C.

voortbrengt.² Maar natuurlijk waren historici niet de enigen die over oorlog schreven: dichters en prozaschrijvers van iedere soort bezonnen zich op het fenomeen oorlog. Oorlog is net zo alomtegenwoordig in de antieke literatuur als dat hij was in de antieke wereld. En ook afbeeldingen waren een belangrijk medium.³

De vraag is wat de media van de antieke wereld over oorlog te melden hebben: geven ze aan tijdgenoot en aan ons een min of meer betrouwbaar verslag van feitelijk gevoerde oorlogen? Desinformatie ligt immer op de loer: voor het voeren van een oorlog is namelijk een draagvlak vereist, dus moet een bevolking vóór, tijdens en na de strijd van de onvermijdelijkheid, redelijkheid, rechtvaardigheid, enzovoort, daarvan overtuigd worden.⁴ We moeten ons dus afvragen hoe subjectief de media zijn. Worden de tegenstanders altijd slecht weggezet en de eigen strijders als helden afgeschilderd? Laten de antieke bronnen ook iets zien van de opinie(s) in ‘de samenleving’ inzake een bepaalde oorlog of oorlogvoering in het algemeen? Horen we alleen de besluitvormers of ook de combattant, de *man on the street*, de filosoof?

Dit zijn allemaal nijpende vragen als we het hebben over media en oorlog. Merkwaardigerwijs is er voor de wereld van de Oudheid slechts relatief weinig gepubliceerd over het *discours* over oorlog, terwijl er een bibliotheek is volgeschreven over feitelijke oorlogvoering, legerorganisatie en wapentuig, en over achtergrond en verloop van individuele oorlogen en veldslagen. Net zo opmerkelijk is dat afgelopen juni, terwijl dit artikel al in de maak was, in Brussel door Theo Vijgen een proefschrift is verdedigd dat nu juist wél het discours centraal stelt.⁵ We hebben daar dankbaar gebruik van gemaakt, maar een samenvatting van deze Brusselse dissertatie is niet

² Lucianus, *Hoe geschiedenis te schrijven* 2.11: ‘Het gezegde “oorlog is de vader van alle dingen” is zeker waar, want oorlog heeft in één klap een massa historici voortgebracht’. Lucianus citeert hier Heraclitus, vgl. noot 14 en noot 17.

³ T. Hölscher, ‘Images of war in Greece and Rome: Between Military Practice, Public Memory, and Cultural Symbolism’, *The Journal of Roman Studies* 93 (2003) 1-17. Het hoofdstuk ‘Images of War’ in A.S. Bradford, *War: Antiquity and Its Legacy. Ancients and Moderns* (Oxford 2015), is minder bevredigend maar biedt wel een interessante vergelijking met modern beeldmateriaal.

⁴ V. Hope en A. Bakogianni ed., *War as Spectacle. Ancient and Modern Perspectives on the Display of Armed Conflict* (Londen 2015).

⁵ T. Vijgen, *The Cultural Parameters of the Graeco-Roman War Discourse* (Brussel 2018; Diss. Vrije Universiteit Brussel).

wat we hier bieden. We willen een thema aansnijden dat bij Vijgen nauwelijks aan de orde komt, namelijk anti-oorlogsstemmen in de bronnen. Aan elk van de bovenstaande vragen zou een studie van boeklengte gewijd kunnen worden, terwijl Vijgen het *gehele* discours inzake oorlog in Griekenland én Rome in kaart probeert te brengen – de kritische geluiden over de oorlog, die slechts een klein deel van dat discours vormen, krijgen een dienovereenkomstig beperkt aantal regels toebedeeld.⁶ Maar ook wij moeten in dit artikel selectief te werk gaan, zoals zal blijken.

We werden geïnspireerd tot onze themakeuze voor anti-oorlogsstemmen door het werk van John Keegan (met name zijn *The Face of Battle*) waarin hij poogt achter het discours van plicht en heldendom een werkelijkheid van doodsangst, lijden en trauma te onthullen.⁷ Keegans aanpak heeft geleid tot een uitgebreide literatuur die je de *point-of-view* benadering zou kunnen noemen: de oorlog beschreven vanuit het gezichtspunt van de soldaat die zeer direct met de gruwelen van de oorlog geconfronteerd wordt. Voor de Oudheid is zo'n benadering moeilijk, omdat we bijna geen persoonlijke herinneringen hebben, zeker niet die waarin het heetst van de strijd beschreven wordt. Maar met omtrekkende bewegingen en de nodige speculatie is men wel een eind gekomen.⁸ Ook wij hopen met een uitlichten van anti-oorlogssentimenten de realiteit van de oorlogvoering in de Oudheid dichterbij te brengen – vanuit de gedachte dat die sentimenten in veel gevallen stoelen op persoonlijke ervaringen.

⁶ Er lijkt over anti-oorlog gevoelens in Griekenland en Rome geen monografische literatuur te bestaan. Er zijn enkele relevante artikelen: R.A. Tucker, 'The colors of Lucan. Anti-war propaganda?', *The Classical Bulletin* 46 (1970) 56-58, 64; D.J. Cloud, 'Roman Poetry and Anti-Militarism', in: J. Rich ed., *War and Society in the Roman World* (Londen 1993) 113-138; J. K. Pratt, 'Roman Anti-Militarism', *The Classical Journal* 51 (1955) 21-25. P. Hunt, *War, Peace, and Alliance in Demosthenes' Athens* (Cambridge 2010) is een monografie waarin Atheense oorlogsmoeheid en verering van de gepersonifieerde Vrede centraal staan.

⁷ J. Keegan, *The Face of Battle* (Londen, 1976); Dit werk gaat, ondanks de titel, ook over wat zich vóóren na de slag afspeelt.

⁸ V.D. Hanson, *The Western Way of War: Infantry Battle in Classical Greece* (New York 1989); A.B. Lloyd, *Battle in Antiquity* (Londen 1996); V.D. Hanson (ed.), *Hoplites: The Classical Greek Battle Experience* (New York 1991); P. Sabin, 'The Face of Roman Battle', *Journal of Roman Studies* 90 (2000) 1-17.

Een tweede inspiratiebron is Daniel C. Hallins boek *The Uncensored War* over de berichtgeving tijdens de Vietnamoorlog.⁹ De controverse over die berichtgeving – die nog steeds aanhoudt – lijkt ingegeven door het feit dat hier vooral de gruwelen van de oorlog werden getoond (al was dat nog met de nodige terughoudendheid) en geen heroïek. Het stuitte (en stuit) sommigen kennelijk dusdanig tegen de borst dat journalisten die aan het publiek de *horrors of war* wilden laten zien, als verraders werden/worden gebrandmerkt.¹⁰ Soms wordt over Vietnam bericht alsof dit de eerste maal was dat de verslaggeving boven ideologische bevangenheid en een rol als propagandist uitsteeg, maar deze journalisten en fotografen stonden in een traditie. Te midden van alle heldenverhalen is meestal wel een stem te vinden die de gruwelen benoemt, en dan niet in de vorm van een ‘zwarte legende’ over de wreedheid van de vijand, maar van de oorlog in zijn algemeenheid: denk aan de prenten van Jacques Callot en van Goya, aan Tolstojs verhalen over de Krimoorlog, aan Matthew Brady die de Amerikaanse Burgeroorlog fotografeerde, en aan de pacifisten ten tijde van de Eerste Wereldoorlog en tijdens het Interbellum die aan te beschrijven en af te beelden monsterlijkheden geen gebrek hadden.

Hoe vertaalt zich dit naar de wereld van de Oudheid? Wie verhief zijn stem tegen de oorlog of aspecten daarvan? Waar in de overgeleverde literatuur vinden we waarschuwend en/of gedisillustreerde stemmen die wilden laten zien hoe vreselijk de consequenties van oorlogvoering zijn voor individuen en voor gemeenschappen?¹¹ Men zou kunnen veronderstellen dat in de Oudheid een dergelijk benadrukken van de rampspoed die oorlog is een zeldzaamheid was, of misschien juist geformuleerd: niet vaak is

⁹ D.C. Hallin, *The Uncensored War. The Media and Vietnam* (Los Angeles 1989) (nieuwe editie met nieuw voorwoord – oorspronkelijk uitgegeven in 1985).

¹⁰ Dat veel journalisten in Vietnam de V.S. afvielen en daarmee bewust of onbewust de vijand steunden, is bewijsbaar onjuist. Zie het verhelderende stuk van Arnold Isaacs voor het Modern War Institute at West Point: <https://mwi.usma.edu/no-american-journalists-did-not-lose-the-vietnam-war-or-disparage-the-soldiers-who-fought-it/>, geraadpleegd 02-05-2018.

¹¹ Afbeeldingen komen hier niet aan bod: het lijkt er op dat in de Grieks-Romeinse wereld afbeeldingen i.t.t. teksten nooit bedoeld zijn om oorlog negatief af te schilderen. Als wredehanden verbeeld worden, zoals in de reliëfs op de zuilen van Trajanus en Marcus Aurelius, lijken deze eerder bedoeld om de macht en kracht van de overwinnaar te vieren dan ter discussie te stellen. Vgl. ook de literatuurverwijzingen in noot 4.

doorgedrongen tot de gecanoniseerde literatuur, die het product was van en bedoeld was voor een onrepresentatief deel van de antieke samenleving.¹² We spreken immers over gemeenschappen waarin oorlog een endemisch fenomeen was, zodat hij allicht als de menselijke natuurstaat gezien werd door de schrijvende elite – die zelf veelal de beslissers over oorlog en vrede waren en tevens de aanvoerders in de feitelijke strijd, en die het meest profiteerden van een eventuele militaire overwinning. Kortom, mensen die het gezegde ‘oorlog is koning en vader van alles’ onderschreven.¹³ Tot op zekere hoogte is dit waar: zo kennen we uit de gehele antieke wereld, gepreoccupeerd als die was met oorlog, veel krijgskundige werken, maar slechts één geschrift geheel gewijd aan de vrede, van de Romeinse auteur Marcus Terentius Varro (de tekst is helaas niet bewaard gebleven).¹⁴ Maar er is meer dan geleerde traktaten.

De Griekse bronnen

In de oudste Griekse literatuur, het Homerische epos, worden de helden van weleer en hun daden op het slagveld verheerlijkt. Het is echter een ambigue boodschap, want de gruwelen van datzelfde slagveld worden niet verbloemd. Steeds klinkt door dat voor de roem een prijs moet worden betaald. In het zesde boek van de *Ilias* staat de befaamde afscheidsscène van de Trojaanse held Hector en zijn vrouw Andromache waarin deze ambigüiteit duidelijk tot uitdrukking komt: Andromache vreest dat zij haar man nimmer meer levend terug zal zien – nadat zij aan oorlog reeds haar ouders en zeven broers verloren heeft. Ze vraagt hem niet ten strijde te trekken maar Hector spreekt over de plicht tegenover zijn vaderstad en over zijn eigen heldenstatus – die hij hoog moet houden, ook wanneer hij dat met de dood zal moeten bekopen. Hector beseft echter ook hoe rampzalig zijn dood voor de achterblijvers zal uitpakken: hij ziet voor zijn geestesoog

¹² Maar zoals Vijgen, *The Cultural Parameters*, 17, zegt: ‘Of course, discourses on war are not monolithic: even within a given society, there will be several discourses that vary by class, profession, gender and so on’. En, kunnen we toevoegen, ook binnen een min of meer homogene sociale groep zijn de opvattingen meestal divers: er is minstens de kans op dissidente opvattingen.

¹³ Heraclitus, frg. 53 DK. Vgl. noot 17.

¹⁴ K.A. Raaflaub, ‘Introduction: Searching for Peace in the Ancient World’, in: idem ed., *War and Peace in the Ancient World* (Oxford 2007) 1-33:12-13.

hoe zijn vrouw als slavin door de vijand wordt meegenomen, hij hoort reeds haar jammerklachten. Dan schudt hij dat tragische beeld van zich af, en spreekt hij de hoop uit, hoe wrang, dat ook zijn zoontje Astyanax een groot strijder zal worden die tot vreugde van zijn moeder de bebloede wapenrusting van zijn vijand mee naar huis zal brengen.¹⁵ Oorlog als glorieus voor de winnaar, oorlog als rampspoedig voor de verliezer.¹⁶ Maar welke zijde zal overwinnen? Op de achtergrond horen we de vraag of de roem sowieso wel tegen al die verloren levens opweegt. Oorlog is onvermijdelijk, maar uiteindelijk is vrede te prefereren.

Het is erg illustratief om te zien hoe in het Homerische epos over de god van de oorlog, Ares, wordt geoordeeld: Ares is een ploert: dommekracht, schreeuwlelijk, echtbreker... Hera komt bij Zeus en beklagt zich: 'Vader Zeus, ben je niet verontwaardigd over Ares en zijn gewelddaden, over het feit dat hij zo'n grote groep dappere Grieken heeft omgebracht, zomaar, willekeurig?' Hij wordt maniakaal, onrechtvaardig en razend genoemd, en Zeus zelf zegt tot zijn zoon: 'Voor mij ben jij de meest gehate van alle goden op de Olympus; altijd maar strijd is waar jouw hart naar uitgaat, naar oorlogen en veldslagen'.¹⁷ Deze slechte reputatie van Ares blijft na Homerus ongewijzigd en hij is een god die zo goed als geen cultus geniet. Het is niet zo dat andere goden zich verre houden van oorlog; de godin Athena is bij uitstek een oorlogsgodin. Maar haar terrein is de legerorganisatie, de tactiek, de slagorde. Ares daarentegen staat niet voor geordende oorlogvoering, maar voor de chaos van de strijd, het willekeurig bloedvergieten, de moordlust die zich van de strijder meester kan maken.

Ook bij Hesiodus, de auteur van leerdichten geschreven rond 800 v.Chr., is vrede de te prefereren toestand, en ook de primordiale toestand: ooit leefden de mensen in een Gouden Tijd, in alle opzichten gelukkig en vreedzaam.¹⁸ Nu leven de mensen niet meer in tijden van vrede. Hooguit

¹⁵ Homerus, *Ilias* 6.390-496.

¹⁶ Het eerder geciteerde Heraclitus-fragment (53 DK) luidt compleet als volgt: 'Oorlog is koning en vader van alles en heeft sommigen getoond goden te zijn, anderen mensen, sommigen heeft hij tot slaaf gemaakt, anderen de vrijheid gegeven.' Dat is dezelfde ambiguïteit als bij Homerus: oorlog is een kansspel (of, in termen van een Griekse gelovige, een kwestie van jezelf in handen van de goden geven, goden van wie wij eenvoudige stervelingen de beweegredenen niet kunnen doorgronden).

¹⁷ Homerus, *Ilias* 5.759-761, 5.831, 5.890-891.

¹⁸ Hesiodus, *Werken en Dagen*, 109-126.

kan oorlog op afstand gehouden worden door wie goed leeft. Met degenen die hun toevlucht nemen tot geweld in plaats van het recht, zal het verkeerd aflopen, maar voor de rechtvaardigen 'zal hun stad bloeien en de mensen daar zullen leven in voorspoed. Vrede, de voedster van kinderen, waart door hun land. De alziende Zeus houdt de wrede oorlog van hen weg.'¹⁹ Eirene, de Vrede, is de dochter van Zeus en van Themis, de personificatie van goddelijke gerechtigheid.²⁰ De ambiguïteit van Homeros heeft bij Hesiodos plaatsgemaakt voor een zwart-wit contrast tussen oorlog en vrede, want hij schrijft vanuit het gezichtspunt van de (heren)boer, niet dat van de adellijke strijder die bij Homeros centraal staat. En boeren waren natuurlijk in menig conflict het kind van de rekening.²¹

De dichter Archilochos, zevende eeuw, gaat nog een stapje verder:

Het schild kon het niet helpen, het is onschuldig, maar ik moest het in de bosjes achterlaten, zodat nu een tegenstander er plezier van heeft. Ik heb het vege lijf gered. Wat kan mij dat schild schelen? Weg er mee, en een vloek erachteraan. Ik schaf me wel een nieuw schild aan, minstens zo goed.²²

Hier wordt het hele idee van eer en roem, te behalen op het slagveld, onderuitgehaald: beter als een lafaard de benen nemen, dan dood op 'het veld van eer' achter te blijven. Deze dichtregels van Archilochos worden geciteerd in de context van een anekdote die, typerend, beschrijft hoe Archilochos uit Sparta wordt verbannen wanneer de Spartanen, die menen dat een verliezer niet levend mag terugkeren, erachter komen dat hij de persoon is die zijn eigen lafheid (Archilochos zou zeggen: gezond verstand) in een gedicht vereeuwigd heeft.²³

Het contrasteren van vrede en oorlog wordt een vast patroon. Ook de historici, die bovenal chroniqueur zijn van de vele oorlogen, laten herhaaldelijk doorschemeren dat zij aan vrede de voorkeur geven. Zo legt

¹⁹ Ibidem 225-247. Cf 11-26: competitie tussen mensen is goed, maar er is ook een andere vorm van twist en onmin en die leidt tot 'kwaadaardige oorlog'. In Hesiodus' *Theogonie* 226-230 wordt oorlog in één adem genoemd met vergetelheid, leed, honger, moord, doodslag, leugens, wetteloosheid en verwoesting.

²⁰ Hesiodus, *Theogonie*, 901-902.

²¹ Zie V.D. Hanson, *Warfare and Agriculture in Classical Greece* (Pisa 1983).

²² Archilochos, frg. 6.

²³ Plutarchus, *De instellingen der Spartanen (Instituta Laconica)* 34.239b.

Herodotus aan koning Croesus die aan de Perzische koning Cyrus moet uitleggen wat hem bezielde toen hij een oorlog tegen de Perzen begon, de volgende woorden in de mond:

Mijn Heer, ik deed dit tot uw geluk en tot mijn ongeluk, en de veroorzaker was de god der Hellenen die mij influisterde om met mijn leger op te trekken. Want niemand is zo dom om uit vrije wil de voorkeur aan oorlog te geven boven vrede, want in vreedstijd begraven de zonen hun vaders, maar in oorlogstijd de vader hun zonen. Maar het was kennelijk bevredigend voor de goddelijke machten dat het zo zou lopen.²⁴

Een mens die bij zinnen is, wil geen oorlog maar vrede, maar de goden willen soms anders.

Thucydides, de historicus die het vernietigende conflict in de Griekse wereld bekend als de Peloponnesische Oorlog analyseerde, is minstens zo afwijzend ten opzichte van oorlog als Herodotus. In zijn nuchtere relaas staan scherpe opmerkingen als ‘dit waren jongeren zonder oorlogservaring, dus des te enthousiaster om ten strijde te trekken.’²⁵ Maar Thucydides maakt zich geen illusies over het leervermogen van de mens: oorlog is niet uit te bannen, oorlogvoering zit in de menselijke natuur.²⁶ Beide historici beschrijven de vernietigende kracht van oorlog, maar zij zijn geen pacifisten: niemand kan het recht ontzegd worden zichzelf te verdedigen, of men moet een oorlog beginnen om erger onheil af te wenden.

Voor (iets) radicalere ideeën moeten we naar de filosofen kijken. Plato wees oorlog af tenzij men er echt toe gedwongen was – zelfs een verdedigingsoorlog mocht pas als alle andere middelen waren uitgeput. Het doel van oorlogvoering moest vrede zijn.²⁷ Hetzelfde vinden we bij Aristoteles: ‘De oorlog heeft vrede als doel, zoals werk vrije tijd als doel heeft. Alleen een onmens voert oorlog om het oorlogvoeren zelf.’²⁸ Hier zijn we, via de oneer van Archilochos die liever blijft leven dan eervol te sterven, wel heel ver van Homeros vandaan geraakt: roem vergaren op het

²⁴ Herodotus, *Historiën* 1.87. Vgl. 8.3: ‘Tweestrijd tussen volksgenoten is net zoveel erger als eensgezind ten strijde trekken, als oorlog erger is dan vrede’.

²⁵ Thucydides, *De Peloponnesische Oorlog* 2.8.1.3.

²⁶ Thucydides, *De Peloponnesische Oorlog* 3.82.2.1.

²⁷ Plato, *De staat (Respublica)* 469 B-471 C; Plato, *De wetten (Leges)* 626 B; 628 A-E.

²⁸ Aristoteles, *Ethica Nicomachea* 10.7, 1177 B 4.

slagveld is in zichzelf niet eervol, en om die reden oorlog te willen voeren is onmenselijk.

Ook verschillende auteurs van het Atheense drama (de tragedies en komedies opgevoerd tijdens het festival voor de god Dionysos) winden er geen doekjes om: oorlog brengt ellende over de mensen. We hebben hier helaas niet de ruimte om de drama-dichters aan het woord te laten, maar Aeschylus, Euripides en Aristophanes hebben vele relevante passages. Aeschylus toont in zijn tragedie *De Perzen* (472 v.Chr.) het Perzische hof waar de nederlaag tegen de Grieken bekend wordt: niet alleen worden hier de vreselijke gevolgen van de oorlog benoemd, maar, en dat maakt dit bijzonder, niet aan de eigen zijde maar bij de verslagen vijand – over wiens verliezen met empathie gesproken wordt. Euripides schrijft in zijn *Hecuba*, *Smekelingen* en *Trojaanse Vrouwen* (425-415 v.Chr.) over een mythisch verleden, maar het is evident dat de toehoorders de tragiek van de oorlog in deze stukken dienen te betrekken op hun eigen tijd: de Peloponnesische Oorlog woedde sinds 431 v.Chr. In de komedies *Acharniërs*, *Vrede* en *Lysistrata* (425-411 v.Chr.) van Aristophanes wordt die band met het heden zelfs deels expliciet gemaakt. Terecht het meest befaamd is de komedie rond *Lysistrata*, ‘zij die de legers laat verdwijnen’, die de vrouwen der Grieken aanzet tot een seksstaking die er uiteindelijk in resulteert dat de mannen hun zinledige strijd staken.²⁹

Zo zijn er in de Griekse bronnen vele passages te vinden die hoewel meestal niet pacifistisch toch heel duidelijk de schaduwzijden laten zien van het fenomeen ‘oorlog’, dat misschien onontkoombaar is, maar daarmee nog niet gewenst.

De Latijnse bronnen

In Latijnse bronnen lijkt het anti-oorlogsgeluid veel minder aanwezig. Het zijn eigenlijk vooral filosofen (en later de vroegste christenen) die anti-oorlog of soms zelfs regelrecht pacifistisch zijn. Maar dat zijn toch in de Romeinse context buitenbeentjes die aansluiten bij Griekse voorbeelden. En zelfs daar is het vooral een benadrukken van de zegeningen van de vrede, zonder dat daar de gruwelen van de oorlog tegenover gezet worden. De vrede wordt in velerlei toonaarden bezongen, met name sinds Augustus als

²⁹ L.A. Tritle, “‘Laughing for Joy’: War and Peace Among the Greeks”, in: K.A. Raafaub ed., *War and Peace in the Ancient World* (Oxford 2007) 172-190.

eerste keizer na een periode van burgeroorlog haar tot het hoogste goed verklaarde. Maar we moeten wel zien dat deze *Pax Romana* de vrede binnen het rijk betreft: aan de grenzen wordt gevochten, eerst om het rijk uit te breiden (juist onder Augustus groeide het rijk aanzienlijk), later om het rijk te beschermen.³⁰ De Romeinen veroordelen slechts de broedertwist, zo lijkt het, maar oorlog in het algemeen wordt zelden afgewezen.³¹ Vrede tussen Rome en de ander wordt bereikt door die ander te verslaan in de strijd en dan vrede op te leggen. In Romeinse ogen is ‘pacificatie’, een typisch Romeins concept, de enge manier om vrede te bewerkstelligen.³²

Oorlog is slechts verwerpelijk als het een onrechtvaardige oorlog betreft. Bijgevolg waren alle oorlogen die Rome uitvocht rechtvaardige oorlogen. Natuurlijk kon men van mening verschillen over de criteria op grond waarvan een oorlog als rechtvaardig, een *bellum iustum*, beschouwd kon worden. De politicus-filosoof Cicero achtte alleen oorlogen om wandaden te bestraffen of uit zelfverdediging rechtvaardig, mits voorafgegaan door onderhandelingen en een formele oorlogsverklaring. Een oorlog zonder reden is altijd onrechtvaardig.³³ Het verwerven van eer kan een gevolg zijn van oorlog, nooit een beweegreden. Voor krijgslustigen is er bij Cicero geen begrip: ‘zich onbezonnen in de strijd storten en strijden van man tot man is barbaars en onmenselijk.’ Mocht het toch tot oorlog komen, dan moet men met mildheid optreden. Toch is Cicero geen pacifist. De zojuist geciteerde zin vervolgt: ‘maar als de noodzaak ertoe dwingt, moeten we het zwaard omgorden en aan de dood de voorkeur geven boven slavernij en oneer.’³⁴

³⁰ Over het specifieke construct van de *Pax Romana*: G. Woolf, ‘Roman Peace’, in: J. Rich & G. Shipley (eds), *War and Society in the Roman World* (Londen 1993) 171-194, 179, cf. S. Weinstock, ‘Pax and the “Ara Pacis”’, *Journal of Roman Studies* 50 (1960) 44-58, over *pax* en *imperium* als quasisynoniemen.

³¹ N. Rosenstein, ‘War and Peace, Fear and Reconciliation in Rome’, in: K.A. Raaflaub ed., *War and Peace in the Ancient World* (Oxford 2007) 226-244.

³² Raaflaub, ‘Introduction’, 7.

³³ Cicero, *De re publica* 3.35; cf. Cicero, *De Officiis* 1.34-40. A. Keller, ‘Cicero; Just War in Classical Antiquity’, in: H.G. Justenhoven & W.A. Barbieri, Jr. ed., *From Just War to Modern Peace Ethics* (Berlijn 2012) 9-30, 9; G. Stewart, ‘Marcus Tullius Cicero (160 BCE-43 BCE)’, in: D.R. Brunstetter & C. O’Driscoll ed., *Just War Thinkers: from Cicero to the 21st century* (Abingdon 2018) 8-20, 8.

³⁴ Cicero, *De Officiis* 1.23.81.

Bij andere filosofen vinden we vergelijkbare ideeën: oorlogen uit zucht naar glorie of vanwege materieel gewin zijn slecht. Maar ook oorlog omwille van 'de vrijheid' werd door Epictetus verworpen, want was politieke vrijheid wel echte vrijheid? Gaius Musonius Rufus verwierp zelfs oorlog uit zelfverdediging. Deze Stoïcijnse filosofen uit de eerste eeuw n.Chr. debatteerden eigenlijk als eersten systematisch over de toelaatbaarheid van oorlog.³⁵ Maar in hun tijd was dit wel een erg abstract debat: de oorlogen werden ver weg uitgevochten door professionals en de filosofen hadden dus in zekere zin makkelijk praten. De gruwelen van de oorlog werden door hen niet als argument gebruikt, want die kenden zij niet van nabij.

In het werk van een aantal elegische dichters, met name Propertius en Tibullus (eerste eeuw v.Chr. en eerste eeuw n.Chr.), vinden we het thema van het rustige landleven als een ideaal dat door oorlogvoering slechts verstoord kan worden. Oorlog heeft niets te bieden dan pijn en ellende. De tiende elegie van Tibullus werkt dit breed uit:

Wie was degene die het verschikkelijke zwaard heeft uitgevonden?
Wat een wilde moet dat geweest zijn en zelf waardijk van ijzer!
Toen werden bloedvergieten en strijdperken geïntroduceerd onder
de mensen,
en toen werd een kortere weg naar de vreselijke dood geopend.
Maar misschien is die arme drommel niets te verwijten,
en hebben wij wat hij bedoelde tegen wilde dieren tegen onszelf
gekeerd.
Het is de vloek van het kostbare goud. Er waren geen oorlogen
toen naast het maal van de mens nog een beker van beukenhout
stond.
Toen waren er geen citadels of palissaden (...).
In die tijd had ik willen leven, zonder kennis van bittere
oorlogvoering
en zonder met kloppend hart de oproep van de krijgstrompet te
horen.
Nu word ik naar de oorlog gesleept, en een of andere vijand
draagt mogelijk al het wapen waarmee hij mij doorsteken zal. (...)
Het is waanzin om de zwarte dood door oorlog naderbij te roepen.
Hij is altijd in de buurt en komt ongezien met onhoorbare tred. (...)
De échte held is hij die, nadat zijn kinderen zijn opgegroeid,

³⁵ H. Sidebottom, 'Philosopher's Attitudes to Warfare Under the Principate', in: J. Rich & G. Shipley ed., *War and Society in the Roman World* (Londen 1993) 241-264.

door de oude dag wordt ingehaald in zijn nederige hutje.
Hij hoedt zijn schapen, zijn zoon de lammeren,
terwijl moeder water opwarmt waarin hij zijn moede leden baden
kan.
Laat mij zo maar leven tot mijn haar glanzend wit is
en ik zoals oudjes plegen te doen vertel over vroeger.
Laat de vrede onze velden bewerken. De stralende Vrede was de
eerste
die de ossen onder het gebogen juk bracht om te ploegen.
Vrede liet de wijnstokken groeien. (...)
In vredestijd glanzen de hak en de ploegschaar, terwijl in het donker
de bittere wapens van de wrede soldaat door roest worden
aangevreten.³⁶

Er is veel inkt vergoten over de vraag of dit commentaar op oorlog en vrede een kritiek op keizer Augustus zou impliceren (het antwoord is, natuurlijk, nee: de oorlog die hier wordt afgewezen is de burgeroorlog, in andere gedichten wordt dat duidelijk genoeg, en Augustus is nu juist verbonden met de vrede én met traditionele bucolische idealen).³⁷ Maar men kan dit gedicht ook lezen als een eenduidig verwerpen van alle oorlog, en daarin gaat Tibullus hier een stuk verder dan de meeste Romeinse auteurs. Wat echter andermaal opvalt, is de abstractie. Er was een Gouden Tijd toen alles nog vreedzaam was, toen kregen we oorlog en dat was gruwelijk maar misschien kunnen wij er aan ontsnappen en opnieuw leven als in de Gouden Tijd. Een mooi stukje imperiale ideologie met een kern van waarheid als we kijken naar de geschiedenis van Rome in de late Republiek en vroege Keizertijd. Maar waar is het discours over de concrete gruwelijkheden van de oorlogen die toen, elders, nog wel werden uitgevochten, of die recent gevoerd waren? Slechts een enkel ding klinkt door, zoals wanneer Plinius de Oudere in een lofzang op Julius Caesar zegt dat het feit dat door diens toedoen 1.192.000 mensen zijn gedood, een wandaad jegens de mensheid inhoudt, zij het een onvermijdelijke.³⁸ Of

³⁶ Tibullus, *Elegieën* 10.

³⁷ S. Harrison, 'Time, Place and Political Background', in: T.S. Thorsen ed., *The Cambridge Companion to the Latin Love Elegy* (Cambridge 2013) 133-150, 136; Cloud, 'Roman Poetry and Anti-Militarism', 117; F. Cairns, *Tibullus. A Hellenistic Poet at Rome* (Cambridge 1979) 86; M.C.J. Putnam, *Tibullus and other* (Norman 1973) 9; Pratt, 'Roman Anti-Militarism', 22.

³⁸ Plinius maior, *Naturalis historia* 7.92.

wanneer, met een voor hem typische kunstgreep, de historicus Tacitus in zijn werk barbaarse leiders korte metten laat maken met het Romeinse idee van een rechtvaardige oorlog.³⁹ Enzovoort: we zijn nog niet verder dan het oppervlak gekomen; er ligt veel relevant materiaal te wachten op degenen die dieper willen graven.

Oorlog en vrede worden door Grieken en Romeinen gecontrasteerd, zoals wij dat ook doen, maar daarbij benoemen de Grieken duidelijk de keerzijden van het oorlogvoeren, terwijl de Romeinen de vrede bejubelen zonder veel oog te hebben voor de negatieve aspecten van de oorlog (en zo ja, dan toch vooral burgeroorlog). Waarom dat verschil? Wijzen op Romeins militarisme of oorlogszucht is te simpel: het is de vraag of de Romeinen wat dit betreft wel zo afwijkend waren.⁴⁰ Wat wél verschilt, is dat de Grieken in hun kleine gemeenschappen van burger-soldaten eeuwenlang persoonlijke ervaring hebben opgedaan met oorlogvoering – totdat hellenistische koningen en Rome een einde maakten aan hun militaire zelfstandigheid. Voor wie de oorlog zelf geproefd heeft, is het niet vreemd om over de duistere kant van de oorlog te berichten. De titel van dit artikel is ontleend aan een dichtregel van de Griekse dichter Pindarus, die zo bekend werd dat het een spreekwoordelijke status verkreeg.⁴¹ Zelfs oorlogstrauma lijkt in Griekse bronnen beschreven te worden.⁴²

³⁹ Bijvoorbeeld Tacitus, *Agricola* 30.6, waar de Britse aanvoerder Calgacus zegt: ‘Diefstal, moord en plundering noemen ze bedrieglijk ‘imperium’, en waar ze een spoor van verwoesting achterlaten noemen ze dat “vrede”.’

⁴⁰ Al zijn er wel intrigerende verschillen met de Griekse wereld aan te wijzen, zoals de belangrijke positie, ook cultisch, ingenomen door de oorlogsgod Mars.

⁴¹ Pindarus, frg. 110 (Maehler).

⁴² Vaak aangehaald voorbeeld: Herodotus, *Historiën* 6.117.2 over Epizelos die in de slag bij Marathon plotseling zijn gezichtsvermogen verliest; vgl. de analyse door de filosoof Gorgias in diens *Helena* 17: ‘Als mensen iets schrikwekkends zien, kan het gebeuren dat ze even hun verstand verliezen: angst kan het denken uitblussen. En mensen zijn ook ten prooi gevallen aan waanvoorstellingen, vreselijke kwalen en zo goed als ongeneeslijke gekte. Het gezichtsvermogen graveert in de geest beelden van wat gezien is, en zo blijven schrikwekkende indrukken voortleven.’ Zie L.A. Tritle, “Ravished Minds” in the Ancient World’, in: P. Meineck en David Konstan ed., *Combat Trauma and the Ancient Greeks* (New York 2014) 87-104, en andere bijdragen in dezelfde bundel. Tritle – zelf oorlogsveteraan – stelt dat oorlog zo traumatisch is dat het niet anders kan dan dat vele Grieken getekend door hun eigen ervaringen oorlog verwierpen.

Wanneer de bronnen in Rome wat rijkelijker beginnen te vloeien, is daar oorlog iets dat ver weg wordt uitgevochten door legers bemand door professionals. Voor leden van de Romeinse elite met aspiraties is oorlogvoeren een stap in hun carrière, maar zij vechten zeker niet in de voorste linies. Al met al is de Romeinse context een totaal andere, een waarin het voor de berichtgevers over de oorlog niet voor de hand ligt de negatieve kanten te belichten. Voor een Griek in de klassieke tijd gaat het om een al dan niet vermeende existentiële bedreiging die afgewend moet worden door een klein collectief waarbij zowel jijzelf als vrienden en verwanten een grote kans lopen op dood of verwonding. Je acht dat mogelijk *a fact of life*, maar je weet heel goed waarom je liever in vrede zou leven. In het geval van Rome is er sprake van een imperialistisch project waarbinnen aan het lijden van het individu geen aandacht gegeven wordt omdat het project te groot is voor het individu, de frontsoldaat en de schrijver zelden samenvallen, en het project vrijwel niet ter discussie staat.

Het is te vergelijken met het verschil tussen traditionele abstracte geschiedschrijving over commandostructuren en troepenbewegingen enerzijds en Keegans *Face of battle* anderzijds, en tussen de gecensureerde berichtgeving van officiële instanties en *embedded* journalisten, en de oorlogscorrespondenten en oorlogsfotografen die ons confronteren met de realiteit van doden, zien doden en gedood worden. Naast alle verschillen zijn er op het vlak van oorlog en media ook intrigerende constanten.